

УДК 81.3
DOI 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-84-93

АЛИЕВА С.А.¹, МУСАБАЕВА З.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ,
М. Тынышпаев атындагы АЛТ университети
АЛИЕВА С.А., МУСАБАЕВА З.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
АЛТ Университет имени М.Тынышпаева
ALIYEVA S.A., MUSABAIEVA Z.T.
KNU named after J. Balasagyn
ALT University named after M. Tynyshpaeva

[ORCID: 0000-0001-6224-4770](https://orcid.org/0000-0001-6224-4770)¹

АНТРОПОЦЕНТРИК МАКАЛ-ЛАКАПТАР
(англис жана түрк тилдериндеги "эмгек" тематикалык тобу)

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ
(тематическая группа «труд» в английском и тюркских языках)

ANTHROPOCENTRIC PROVERBS AND SAYINGS
(thematic group "labor" in english and turkic languages)

Кыскача мүнөздөмө: Макалада түрк элдеринин эмгек темасына байланыштуу макал-лакаптары жана алардын англис тилиндеги эквиваленттери каралган. Паремнологиянын генетикалык жактан байланышы жок бирдиктеринин семантикалык мүнөздөмөсү салыштырмалуу талданып, анын улуттук жана тилдер үчүн жалпы мааниси тил илими, жалпы филология жагынан изилденген. Тектеш эмес тилдердин "эмгек" тематикалык тобунун паремиялары ушул кезге чейин түркология жаатында толук изилдене элек. Бул багытта жүргүзүлгөн изилдөө иштери англис жана түрк тилдериндеги макал-лакаптардагы жалпы жана жекече улуттук өзгөчөлүктөрдү аныктоого, алардын практикалык жана теориялык маанисин жогорулатууга өбөлгө түзөт деп жыйынтыктайбыз.

Аннотация: В статье рассмотрены пословицы тюркских народов и их эквиваленты на английском языке, связанные с темой труда. Семантическая характеристика генетически неродственных единиц паремнологии была относительно проанализирована, а ее общая значимость для национальных языков изучена с точки зрения лингвистики, общей филологии. Паремии тематической группы «труд» неродственных языков до сих пор до конца не изучены в области тюркологии. заключаем, что проведенная в этом направлении исследовательская работа будет способствовать выявлению общих и индивидуальных национальных особенностей в пословицах английского и тюркских языков, повышению их практической и теоретической значимости.

Abstract: The article examines the proverbs of the Turkic peoples and their equivalents in English related to the topic of labor. The semantic characteristics of genetically unrelated units of paremiology have been relatively analyzed, and its general significance for national and languages has been studied from the point of view of linguistics and general philology. The paremiology of the thematic group "labor" of unrelated languages have not yet been fully studied in the field of Turkology. We conclude that the research work carried out in this direction will contribute to the identification of common and individual national characteristics in the proverbs of the English and Turkic languages, increasing their practical and theoretical significance.

Негизги сөздөр: паремия; антропоцентрик макал-лакаптар; эмгек;

салыштырмалуу талдоо; семантика.

Ключевые слова: паремия; антропоцентрические пословицы; труд; сравнительный анализ; семантика.

Keywords: paremia; anthropocentric proverbs; labor; comparative analysis; semantics.

Макал-лакаптар, элдик фольклордун ажырагыс атрибуту, өз кезегинде, конкреттүү элдин маданиятынын атрибуту – алар таандык болгон улуттун жашоосунун чагылышы, бул элдин ой жүгүртүүсү жана табияты. Макал-лакаптардын туура жана туура колдонулушу сөзгө өзгөчө уникалдуулукту жана өзгөчө экспрессивдүүлүктү берет. Алар философиялык ойлорду жана күнүмдүк эрежелерди экспрессивдүү, так жана так жеткиришет. Макал-лакаптар ассонанс, аллитерацияга толгон. Макал-лакаптар метафора, эпитет, салыштыруу, гиперболо, кайталоо жана параллелизм сыяктуу жолдор менен жаралганын көрөбүз. Буга далил казактар: "Макал – сөздің мэйегі", "Атаның сөзі – акылдың кені" ж. б. [1, с. 151].

Тил жана маданият тыгыз байланышта. Тил маданияттын эң маанилүү бөлүктөрүнүн бири. Макал-лакаптар маданият менен тыгыз байланышта. Макал-лакаптарды каалаган тилде үйрөнүү ошол тилде сүйлөгөн адамдын менталитетин жана улуттук мүнөзүн түшүнүүгө жардам берет.

"Макал-бул жалпы акылмандык, ар бир адамдын ой жүгүртүүсү. Макалды кыска, кеңири маанидеги сүйлөмдөр менен келтирүүдө эң негизгиси. Макал-бул кимдир бирөө үчүн сабак боло турган пропаганда. Эч кандай көйгөйү жок адам эсте калат", – дейт Престон өз оюн [2]. Ал эми Г. Л. Пермяков макал-лакаптарга төмөнкүчө комментарий берет: "макал-лакаптар-биринчиден, фразеологизмдерге көп окшош регулярдуу туюнтмалардан турган тил кубулушу, экинчиден, белгилүү бир ой-пикирлерди туюндурган логикалык бирдиктер, үчүнчүдөн, чындыктын фактыларын жалпылаган так чегилген көркөм миниатюра" [3, с. 13]. Казак тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө макал-лакаптарга төмөнкүдөй түшүндүрмө берилген: "Макал-бул өрнөк катары айтыла турган жалпы элдик макал;" макал – бул кыска, образдуу, рифмалуу, акылга сыярлык сөз [4, с. 102].

Ар кандай улуттардын өкүлдөрү курчап турган дүйнөнү ар кандай кабылдашат, ошого жараша алардын сөз байлыгы, макал-лакаптары жана макал-лакаптары өзгөрөт. Ар кайсы элдердин макал-лакаптарында бир эле элге гана тиешелүү өзгөчө өзгөчөлүктөр болгону менен, алардын арасынан бири-бирине окшош макал-лакаптарды да табууга болот. Ар кандай элдердин макал-лакаптарын салыштырмалуу изилдөө элдин уникалдуу өзгөчөлүктөрүн жана тилдердин өзгөчө обонун табууга өбөлгө түзөт.

Ар кандай себептерден улам, ар кандай элдик макал-лакаптар түзүлүшү же семантикасы боюнча бири-бирине окшош. Макал-лакаптарга же илимий тил менен айтканда паремияга келсек, паремиялардын бири-бирине окшош болушунун бир нече себептери, деп түшүндүрөт паремиолог Г.Л. Пермяков:

- 1) ар кандай элдердин бир тилдик топтон келип чыгышынын себебине жараша;
- 2) кээ бир учурларда, биз көптөгөн кылымдар бою тыгыз байланышта болгон коңшу өлкө экендигибизге байланыштуу;
- 3) коомдук талаш-тартыш мезгилинде калк башынан өткөргөн тарыхый тажрыйбанын жалпылыгы [3, с. 20].

Ошентип, өнүгүү стадиясынын ар кандай деңгээлдеринде турган мааниси боюнча синонимдүү бир катар өлкөлөрдүн паремияларынын жаралышы чакан жамааттын тилдеринин Славян, Балтика, Герман, кельт, роман, Иран, Индия, түрк тилдери сыяктуу бирдиктүү тил тобунан чыгуусуна алып келиши мүмкүн; миндеген жылдар бою бири-бири менен тыгыз экономикалык жана саясий мамилелерди орноткон чек ара мамлекетине айланышы; жана-бир улуттун өкүлдөрү башынан өткөргөн тарыхый окуялардын окшоштугунан улам тилдеги паремиологиялык бирдиктер маанилик мүнөздөмөсү боюнча бири-бирине окшош.

Паремиялардын окшош пайда болушунан тышкары, жогорудагы себептерден тышкары, паремиолог Г.Л. Пермяков белгилегендей, аларга карама-каршы келген паремиялар да ырааттуу болушу мүмкүн. Алар:

- 1) тууганчылыгы жок элдердин ортосунда паремиялардын окшоштугунун болушу;
- 2) бири-бири менен мамилеси жок элдердин ортосунда паремиялардын окшоштугу;
- 3) коомдун өнүгүшүнүн ар кандай стадиясындагы элдердин паремиялары айрым учурларда бири-бирине окшош [3, с. 20].

Көрүнүп тургандай, генетикалык жактан бирдей эмес элдердин арасында, эч кандай экономикалык, саясий жана маданий мамилелери жок өлкөлөрдүн ортосунда, өнүгүү деңгээли бирдей эмес өлкөлөрдүн паремиялары да бири-бирине окшош болушу мүмкүн.

Ар кандай элдердин макал-лакаптарын типологиялык изилдөө алардын жалпы мүнөзүн болжолдойт белгилерди жана айырмачылыктарды аныктоого, ар башка элдердин маданиятын жакындаштырууга, элдердин өз ара түшүнүшүүсүн орнотууга өбөлгө түзөт. Тилге карабастан, макал-лакаптардын түз жана каймана маанилерин туура түшүнүү жана аларды так жана туура колдонуу маданияттар аралык байланыш процессин өркүндөтүүнүн негизи болуп саналат. Маданияттар аралык мамилелер процессинин өркүндөтүлүшү мамлекеттин ортосундагы коомдук ынтымакты жана эл аралык кызматташтыкты орнотууга өбөлгө түзөт. Бул ааламдашуу процессинин же бирдиктүү адамзат коомчулугунун калыптанышынын негизги факторлорунун бири. Ошондуктан паремиялардын алкагында жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн тилчилерге гана эмес, маданият таануучуларга да мааниси чоң.

Негизи макал-лакаптар алфавиттикпи же тематикалыкпы, кайсы тилде болбосун, ар кандай темаларга бөлүнөт. Мисалы, адам, эмгек, илим жана билим, достук, жалкоолук, байлык, жашоо, дин тууралуу макал-лакаптар. Паремия темалары чексиз. Бул темалардын арасында эң көп кездешкен темалардын бири - эмгек макал-лакаптары. В.И. Даль айткандай, "Негизги баалуулуктарды билдирген ар бир маданияттын өзүнүн негизги сөздөрү болот", – деп [5, с. 86], «эмгек» лексемасын, ал эми антоним катары "жумуштун жоктугу" деген сөз айкашын айтса болот.

Эмгек адамдын жашоосунда өтө маанилүү ролду ойнойт. Адам үчүн эмгекке болгон кумар, иштиктүү ишке, чеберчиликке, окууга болгон дилгирлик талашсыз маанилүү болгон жана ал элдик чыгармачылыкта да өзүнүн образын таба алган.

"Эмгек" темасындагы паремиялар, чыныгы жашоодо предметтердин ортосундагы мамилелердин мүнөзү жана логикалык мааниси түрк тилдеринде да, англис тилинде да кездешет. Мисалы, ар кандай иштин тыкандыгын, өз убагында болушун жактырган англичандардын паремияларынын топтомуна төмөнкү паремияларды киргизсе болот. Алар: 1. «He that would eat the fruit must climb the tree». / сөзмө-сөз котормо: жемиш жегиң келсе, дарактын башына чыгышың керек / 2. «He who would eat the nut must first crack the shell». / сөзмө-сөз котормо: эгер жаңгак жегиңиз келсе, алгач жаңгактын кабыгын сыйрып алыңыз. / 3. «He who would search for pearls must dive for them». / сөзмө-сөз котормо: Маржанды тапкыңыз келсе, сууга түшүңүз / 4. «After dinner comes the reckoning». / сөзмө-сөз котормо: түшкү тамактан кийин төлөшүңүз керек болот / 5. «A cat in gloves catches no mice». / сөзмө-сөз котормо: мышык чычканды мээлейинде кармабайт.

Казактар менен кыргыздар мал чарбачылыгы жана өсүмдүк өстүрүүчүлүк менен алектенүү менен адамдын жашоосунда эмгектин өзгөчө орду бар экенин байыртадан эле түшүнүшкөн. Эмгектенгендер гана нанын таап жей аларын түшүнүшкөн. Кызыгы, бул жерде «Ауылы аралас, қойы қоралас» болгон эки элдин менталитетинин окшоштуктары да байкалат. Бул турмуштук чындыктар жана түшүнүктөр казак жана кыргыз элинин сезиминде төмөнкү паремиялар аркылуу берилет: Казак тилинде:

«Еңбегі аздың өнбегі аз»; «Еңбегі жанғаннның тоқтысы егіз туады»; «Еңбегі көптің өнбегі көп»; «Еңбегімен ер сыйлы, өнбегімен жер сыйлы»; «Еңбегіне қарай – құрмет, жасына қарай – ізет»; «Еңбегіне қарай табысы, ерлігіне қарай дабысы»; «Еңбегінен ел

таныр»; «Еңбегің болмаса елге өкпелеме, ықтасының болмаса желге өкпелеме»; «Еңбегің егіз болса, байлығың сегіз болады»; «Еңбегің қатты болса, татқаның тәтті болады»; «Еңбегің сайлы болса, ішің майлы болар».

Кыргыз макал-лакаптары: «Азапка чыдасаң, жашоону үйрөнөсүң»; «Аракет кылса береке болот»; «Байлықтын атасы – эмгек, энеси – жер»; «Байлықты – эмгектен, теңдикти күрөштөн ізде»; «Бакыт эмгектен жаралат»; «Эр – эгиз, эмгектүү – сегиз»; «Эр эмгегин эл жебейт, эл эмгегин жер жебейт»;

Жогоруда келтирилген англис, казак, кыргыз тилдеринин паремиялары бири-бирин алмаштыра тургандығын, андан тышкары бир тилдин ичинде мааниси бири-бирине жакын болгон паремияларды кездештирүүгө болот. Жалпысынан англис, кыргыз жана казак тилдериндеги паремияларды салыштырмалуу изилдөө аркылуу бул паремиялардын ичинде пайда болгон мыйзам ченемдүүлүктөрдү аныктоого болот.

Лингвисттер сөздөрдүн түз жана өзгөрүлмө мааниге ээ экендигин гана эмес, паремиялардын да түз жана өзгөрүлмө мааниге ээ экендигин аныкташат. Мисалы: баарыбызга белгилүү болгондой, англис тилиндеги "zoo" сөзүнүн котормосу "хайуанаттар багы" деп которулат, эгер орус тилине которсок, анда "зоопарк". Бул сөздүн түз маанисин билдирет. Эгер биз, «zoo» сөзін «The classroom was a zoo» сүйлөмдө колдонулса, «zoo» сөзін «хайуанаттар багы» деп аудармай, оны "жапайы" же "өтө ызы-чуу" деген өзгөрмө мааниде которулушун талап кылат. Демек, казак тилинде "жас" сөзү түз мааниде, "жас адам", "жас адам" сөз айкаштарында "жас" сөзү каймана мааниде колдонулат.

Ошо сыяктуу эле, сөзмө-сөз жана каймана мааниде айтылган паремияларды тилде да табууга болот. Ошентип: өзгөрүлмө маанидеги Англис тилинин паремиясы: «e who would search for pearls must dive for them». / сөзмө-сөз котормо: Маржанды тапкыңыз келсе, сууга түшүңүз /. Кыргыз тилинин өзгөрмө мааниси паремиясына төмөнкү паремияны киргизсе болот. Мисалы: «Жумуштун көзүн тап, кыйшыктын тегин тап»; «Эр – эгиз, эмгектүү – сегиз»; Ал эми каймана мааниде казак тилинде колдонулган паремияларга: «Еңбегі жанганның тоқтысы егіз туар»; «Қол ойнаганның аузы да ойнар»; «Еңбегің егіз болса, байлығың сегіз болады, еңбегің қатты болса, татқаның тәтті болады» деген макал-мәтелдерді жатқызуға болады.

Ошентип, жүргүзүлүп жаткан изилдөө ишине ылайык, "эмгек" темасына жараша англис паремиясынын түзмө-түз жана каймана маанилерин талдайбыз. Мисалы: that would eat the fruit must climb the tree. – паремияны казак тилине сөзмө-сөз которсок, жемиш жегің келсе, дарактын башындагы шүүдүрүм дегенди түшүндүрөт. Бул паремиянын түз маанисин билдирет. Паремия деген сөздү алгач 1721-жылы Джеймс Келли "Шотландиялык накыл сөздөр" жыйнагында колдонгон. [8]. Бул паремияга окшош макал, 16-кылымдын аягында Дж. Грейндждің «Алтын Афродита» (1577) чыгармасында «Who will the fruit that harvest yields, must take the pain», – деп атын өзгөрттү келеді [9]. Казак тилине которуу: жемишти мол терип, ачкачылыкка чыдайт. Цитата келтирилген, «that would eat the fruit must climb the tree», – англис тили каймана мааниде алганда, паремия ар кандай тармакта мыкты уста болуу же бир жакшы нерсеге (жемишке) жетүү үчүн талыкпай иштөө (дарак минүү) керек дегенди билдирет. Мисалы, спорт, ырдоо, сүрөт тартуу, жазуу же жалпысынан кайсы тармак болбосун, натыйжага жетүү үчүн талыкпай эмгектенүү керек.

Англис тилинин паремиясы: «who would eat the nut must first crack the shell», жогорудагы мисалда англис тили паремияга окшош, бирок ал арада "жемиш" деген сөз, "жаңгак" (nut) деген сөз жана "тал", "жаңгакты тазалоо" (crack the shell) деген сөз айкаштары. Эгер паремияны казак тилине сөзмө-сөз которсоңуз, анын котормосу мындай болот: жаңгак жегіңиз келсе, алгач жаңгактын кабыгын сыйрып алыңыз. Демек, эгер сиз бадамды паремия деген мааниде жегіңиз келсе, анын сырткы кабыгын тазалабай туруп, анын данын ичинде жей албайсыз, Эгер сиз паремиянын каймана маанисинде керектүү нерсеге жетүүнү кааласаңыз, бул максатка жетүү үчүн бардык күчүңүздү жумшашыңыз керек.

Кийинкиси англис паремиясы: «He who would search for pearls must dive for them». Паремиянын казак тилине сөзмө-сөз котормосу: Эгер маржан тапкыңыз келсе, сууга түшүңүз. Бул макалдын автору – Дж. Драйден (1631-1700). «All for Love», «Prologue», «BQ» макал-лакаптарында алгачкы жолу колдонулган. Макалдын автору карапайым эл арасында унутулуп, азыркы учурда макал катары кеңири колдонула баштады. Демек, паремия деген сөздүн түз маанисинде, эгер сиз берметтин тереңинде жаткан жерин алгыңыз келсе, анда сууга терең сүңгүңүз. Паремиянын өзгөрүлмө мааниси буга чейин мисал катары айтылган паремияга окшош: Мен аракет кылмайынча, мен белгилүү бир натыйжага жете албайм. Демек, эгер сиз бир нерсени кааласаңыз, анда аны алуу үчүн талыкпай эмгектенишиңиз керек. Башка паремиялар, жогоруда талданган, жакын мааниге ээ англисче паремия, ал: «After dinner comes the reckoning». Англисче паремиянын сөзмө-сөз котормосу: Сиз түшкү тамактан кийин төлөшүңүз керек. Паремия сөзмө-сөз: түшкү тамак, албетте, даамдуу, бирок каймана мааниде бекер тамак деген түшүнүк жок дегенди билдирет, ал үчүн төлөнүшү керек экенин унутпаш керек: Эртеби-кечпи, ар кандай темада өзүнүн суроосу бар, бул эмнени билдирет. Башкача айтканда, паремияда бир иш-аракет, экинчиси жасалышы керек. Англис тилинде «After dinner comes the reckoning» – паремиянын семантикалык тону бири-бирине дал келген көптөгөн синонимдик сериялар бар, мисалы:

1. If you dance you must pay the fiddler. Сөзмө-сөз котормо: бийлегиңиз келсе, төлөнүз.

2. That would have eggs must endure the cackling of hens. Сөзмө-сөз котормо: жумуртка кааласаңыз, тооктун какылыктаганына чыдаңыз.

3. No rains, no gains. Казак тилинин сөзмө-сөз котормосу жана эквиваленти: «Жас кезимде бейнет бер, картайганда зейнет бер», «Бейнетің қатты болса, татқаның тәтті болар».

4. Love me, love my dog. Сөзмө-сөз котормо: Эгер мени сүйсөң, итимди сүй. Казак эквиваленти «Сен істі сүйсең, іс саған басын иеді».

5. You called the tune, now you must pay the piper. Сөзмө-сөз котормо: «Өлеңге тапсырыс берсең, акысын өзің төлейсің». Казак эквиваленти «Бір сом беріп айтқызып, мың сом беріп қойдыра алмадым».

6. You've made your bed and now you must lie on it. Сөзбе-сөз аудармасы: Төсегіңді қалай жайсаң, солай жатасың. Казак эквиваленти: «Көрпеңе қарай көсіл»; «Төсегіңе қарай аяғыңды соз».

7. Who likes skiing downhill must enjoy climbing uphill. Сөзмө-сөз котормо: Шаңғы тебуді ұнататын адам, тауға қарай өрмелеуді де ұнатады.

Англис тилинин кийинки паремиясы: A cat in gloves catches no mice. Казак тилинде сөзмө-сөз котормо: Мышық чычканды кол кап менен кармабайт. Бул паремия англис тилинде качан колдонулганы белгисиз. Бирок, ушул паремияга окшош «a gloved cat will never mouse well» – француз тилиндеги паремия кылымдын жазууларында колдонулат [10].

Бир нерсени кыялданганда, ага жетүү үчүн эч нерсе кылбайсың жана төшөктө жатууга жалкоо болсоң, бул жакшы нерсе эмес, жакшы натыйжа да эмес. Кыялга жетүү үчүн англис тили паремиялардын семантикасын кайталайт. Мисалы, англис тилинде сүйлөгөндү үйрөнгүңүз келсе, көп окуп, көп угушунуз керек. Адатта, оор жумушка нааразы болгон адам өз сөзүндө ушул макалды колдонот.

Кийинки талданган казак паремиясы: «Қыс шананды жаз сайла». Паремиянын чыныгы маанисинде, кышында мингиң келсе, жайында чана туура мингиң келсе, сөздүн каймана маанисинде: бул жашоодо ар бир нерсенин өз өтүнүчү бар, көңүл ачуу, кубаныч, өкүнүч, кайгы үчүн эртеби-кечпи эмгек, акча, убакыт менен төлөнүшү керек, кээ бир учурларда кадыр-баркы жана кадыр-баркы паремияга маани берет. Ар бир иштин иштөө убактысы бар жана эскертүү да берилген окшойт: муну унутпаңыз.

Жогоруда айтылган англис паремияларына мааниси боюнча дал келген казак паремиялары да бар. Улуу Абайдын "Сегіз аяк" деген ырынан үзүндү. " Еңбек етсең

ерінбей, тояды қарның тіленбей" – канаттуу сөз қатары, өзгөртүүсүз элдин эсинде сакталып, азыркы заманда эл арасында макал-лакап қатары кеңири колдонулуп келет. Кээде бул макалдын автору бар экенин билбей жатып калабыз. Абайдын "Сегіз аяқ" жыры оозеки, кээде жазуу түрүндө сакталып, азыркы муун үчүн өзгөрүүсүз сакталып калган.

Паремиянын түзмө – түз маанисинде: эгер жалкоо иштесең, кар ток болот, ал эми иштебесең ачка болот-өзгөрмө маани паремияга метафора функциясынын аркасында башкача маани берет. Паремиялардын көбү метафоралык. Адамдын оюн өнүктүрүүдө паремиялогиялык бирдиктерде метафора стилистикалык көрүнүш қатары чоң роль ойнойт. «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тілінбей» – паремияда тойя эмгек менен салыштырылат. Иштеген адам гана иштейт-демек, метафора ушул сөздөрдүн мааниси менен гана чектелип калбастан, башка жеке сапаттарды жана кошумча сапаттарды чагылдырган дагы бир кошумча мааниге негизделген. Ошол эле учурда, "тойя кар" деген сөз биринчисинен тышкары, экинчи мааниге ээ. Демек, метафораны макал-лакаптарда колдонуу паремияга негизгиден башка маани берерин көрөбүз. Метафора башка сөздүн ордуна бир сөздүн маанисин колдонгон жана экинчи маанинин маанилүү мүнөзүн аныктоо үчүн колдонулган жашыруун маанилерден турат [11, с. 64]. Адатта, метафора паремияларда кошумча экспрессивдүүлүктү жана образды билдирүү үчүн колдонулат.

«Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тілінбей» - казак тилиндеги паремияга синоним қатар «Еңбексіз тапқан мал, есепсіз кеткен мал»; «Еңбек етсең – емерсін»; «Истесең, тістерсін»; «Еңбексіз өмір, сөнген көмір»; «Қол ойнағанның аузы ойнар», кыргыз тилиндеги «Эмгеги аздын өнгөнү аз эмгек барда өнмөк бар»; «Эмгектин артык эм жок, қайраттан артык дем жок»; «Адал эмгек астыңа ат, үстүңө тон». – паремияга төмөнкүлөр кирет. Ошол эле учурда, эгер сен паремиянын түзмө-түз маанисинде иштесең, демек, иштесең, анда тиштейсиң. Бул жалпы паремиянын қаймана маанидеги мааниси. Сен тишиң, озуң ойнойт, тоқуйсуң деген сөздөрдө жана фразаларда казак элинин дүйнө таанымы, болмуштагы ар қандай буюмдардын, кубулуштардын жана қырдаалдардын натыйжалары қаймана мааниде чагылдырылған. Иш-аракет қылуу менен гана негизги ойду, паремияларды, жогорудагы сөздөрдү жана сөз айкаштарын баса белгилөө менен белгилүү бир натыйжага жетишүүгө болот. Мындай кош маанини берген сөздөр жана сөз айкаштары паремияларда колдонулуп, паремияларды таасирдүү, көркөм, көрктүү қылат.

«Еңбегіне қарай өңбегі» – паремиясы бизге Ж. Баласағундан жеткен мурас жөнүндө айта турған болсок, Абай аны андан ары өзгөрттү. Ошондой эле, Абай бул макалға қайрылып: «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тілінбей», – деп колдонгон деген тыянақ чығарса болот. [11, с. 6]. "Паремия" – паремия түзмө-түз жана қаймана мааниде колдонулат. Жалпысынан, өзгөрүлмө мааниси жок паремия болбойт. Чоң шықтануу менен, эгер сиз жумушту жақшы атқарсаңыз, анда сиз молчулықта жашайсыз – ар бир адам аға ылайық максималдуу түрдө эмгектенет. Ушундай жол менен сиз паремиялардын түз мааниси жана өзгөрүлмө мааниси чындық менен байланышта болгон паремияларды таба аласыз.

«Бейнетің қатты болса, татқаның тәтті болар» – Паремияда катуу, таттуу сөздөр предметтин түсүн, сапатын жана сапатын аныктоо гана эмес, бул паремияда катуу қаймана сөз айкашы – оор эмгек, оор эмгек жана паремияда таттуу – мақсат идеалға жетүү, эмгектин натыйжасы биз сөз жана сөз айкашы паремияларда метафоралық экенин көрөбүз, бул "көрүү" дегенди билдирет. Адам өз мақсатына ақ ниет эмгек менен гана жете алат. Ақ ниеттүү эмгектин натыйжасы адамды чын жүрөктөн кубанычка толтурат. Тердеген, күчүн қорыққан, қыйнаған, қыдаған, қолу, ақылы менен иштеген, эмгектен сынаған адам гана. Ар бир адамға өзүнүн қара эмгеги менен келген нерсе гана ысық жана эң қымбат болуп қалат – паремиянын мааниси өзгөрөт. Паремияларда метафораларды колдонуу паремияға экспрессивдүү-эмоционалдык мүнөз берет. Паремиядағы метафоралар-паремиянын маанисин түзмө-түз қаймана мааниде жылдырат.

«Ексең егін, ішерсің тегін» – паремия да мааниси боюнча, ой түзмө-түз эмес, қаймана мааниде табышмақтуу экенин көрөбүз. Адам жер бетінде қанча жашайт, туура

иштөө жөндөмүнүн аркасында. Чын ыкластуу эмгектин аркасында гана адамдын жемиши өсүп, кыйынчылыктарга туруштук бере алат. Казак эли башка нерселер менен катар дыйканчылык, малчылык менен алектенишкен. Бирок, кээ бир изилдөөчүлөрдүн пикирине кайрылсак "" бул күнү кайсы элде эртерээк тилибизге сиңип, акылыбызга сиңип, тарыхта калган макал-лакаптар орун алганын аныктоо оңой эмес.

Ошого карабастан, ар бир элге мүнөздүү чарбалык кесипти эстеп, учурда «Не эксең, соны орасың» («Қарким экканин олар»), «Дикан болсаң, күз айда, күз айдасаң, жүз айда» («Декқан булсанг, куз хайда, куз хайдасанг, өз хайда») казак макал-лакаптары катарында колдонулуп келет. Түрки элдери татарлар менен өзбектер мурда айдоо, себүү, отурукташкан өлкө болгон жана мурда кол өнөрчүлүк, жеңил өнөр жай, алмашуу, соода менен алектенишкен. Демек, дыйканчылык, багбанчылык, соода менен байланышкан макал-лакаптардан бир эле нерсе жайылышы толук мүмкүн", - деп айтылат маалыматта [12, с. 65-72]. Демек, «Ексең егін, ішерсің тегін» деген паремияны өзбек тилинен алынган паремияга байланыштырса болот. «Еңбек ер атандырады» (казакша); «Эмгек эр атандуриду»; «Эмгек – бэхит булиғи»; «Издигән тапар, Егисиз йәр – йитим» (уйғырша) баары бирдей ойлошот; Ал эми «Еңбексіз тапқан мал есепсіз кетеді» – деген макал казак талаасында кеңири тараган барымтадан маалымат берет. Бирок, сөзмө-сөз айтканда, бул иш туура эмес экенин, барымтадагылар бата албай жатканын түшүндүрөт. Талданган макал-лакаптардын бирин да албайлы, алардын бири аман калуу аракеттеринен, экинчиси өлкө ичиндеги аракеттерден: жалкоолуктан, пайдасыздыктан. Башкача айтканда, бүткүл этностун маданияты, үрп-адаттары менен тааныштырат.

Бул жерде жазылган макал-лакаптардын баарын алсак, алардын бардыгынын казак тилинде эквиваленттери бар. Мунун баары түрк тектүү элдердин макал-лакаптарын бири-биринен айырмалоо өтө кыйын экендигинин далили болсо керек.

Окшош макал-лакаптарды жана тилдерди салыштырып изилдөөдө окшоштуктун үч башка деңгээли бар экени байкалат.

Биринчи деңгээл-мааниси жана курамы, түзүлүшү боюнча толугу менен тиешелүү макал-лакаптардын абсолюттук (толук) окшоштугу.

Мисалы: Казак тилинде: «Еңбектің наны тәтті, жалқаудың жаны тәтті», «Еңбегіне карай өнбегі»; «Не эксең, соны оларсың»; Кыргыз: «Эмгектүүнүн – наны таттуу, жалкоонун – жаны таттуу», «Эмгегине карай өнмөгү»; «Эмнени эксең, ошону оросуң»; Өзбек: «Хар кимники узига, ой куринар кузига»; Үйғыр: «Һәркимниң өзигә, ай көрүнәр көзигә»; Түркімен: «Хор киминки өзүне, ай гөрнер гөзүне»;

Казак тилинде: «Иілген басты қылыш кеспес»; Өзбек: «Эгилган бошни қилич кесмес»; Татар: «Иелгән башны қылыч кисмәс»; Кыргыз: «Ийилген башты қылыч кеспейт».

Бул жерде тилдердеги макал-лакаптар бири-бирине, сөз жок, таптакыр окшош. Ар бир элдин өкүлдөрү маанисин эч кандай котормосуз түшүнүшөт.

Экинчи деңгээл-компоненттери аздыр-көптүр өзгөртүлгөн, бирок мазмуну окшош макал-лакаптар. Экинчи баскычка бөлүнгөн макал-лакаптардын бардык жуптары мааниси боюнча окшош, бир гана түшүнүк-түшүнүктү билдирген макал-лакаптар. Экинчи деңгээлдеги макал-лакаптар түрк элдеринде кеңири таралган. Казактар: «Мектеп – кеме, білім – теңіз»; «Еріншектің ертеңі бітпейді»; Кыргыз: «Эмгексиз иш бүтпөйт, эринчээктин колу тийбейт»; «Эмгек – дайра, билим – кеме»; Қазақ: «Құс қанатымен қонады, құйрығымен ұшады»; Кыргыз: «Куш канаты менен конот, жокчулукту эмгек жоет»; «Ат айналып қазығын табар, су айналып жазығын табар»; Үйғыр: «Ат айлинип оқурини тапиду, Мусапир айлинип юртини тапиду»; Қазақ: «Ағайын тату болса – ат көп, Абысын тату болса – ас көп»; уйғыр: «Ағинә инақ болса – ат тола, игичә-сиңил инақ болса – аш тола»;

Бул жердеги айрым мисалдарда кыргыз тилиндеги "е мочбек" деген сөздүн ордуна казак тилинде таптакыр башка маанидеги сөздөр колдонулган. Мисалы: "мектеп" сөзүнүн ордуна "эмгек" деген сөз колдонулган, башкача айтканда, андан олуттуу четтөө байкалган

эмес. Макал-лакаптар ар бир элдин менталитетине жараша ушундай өзгөрүүгө дуушар болушу мыйзам ченемдүү деп эсептейбиз. Андан кийин алардын курамы жана түзүлүшү боюнча көрүнүктүү айырмачылыктарына, мисалы, биринчи жупта уйгурдагы "казык", "суу", "түздүк" компоненттери "окурини", "мусапир", "бозгини" деген сөздөр менен алмаштырылганын кошууга болот.

Дагы, бул өзгөртүү алардын жалпы маанисине таасир этпейт. Экинчи жупта казак тилиндеги тату, абысынча компоненттер уйгур тилинде инак жана игича-сенил деген сөздөр менен алмаштырылды. Бул уйгур тилиндеги альтернативдүү сөздөр. Ошондуктан, накыл жалпы мааниси андан өзгөргөн жок.

Үчүнчү деңгээл-макалдар жана макал-лакаптар, алардын түзүлүшү толук дал келбесе да, жалпы түрүндө окшоштугун сактап, бирок курамы олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон тилдердин өз логикасы боюнча калыптанган.

Үчүнчү деңгээлдеги макал-лакаптар ар кандай түзүлүшкө, курамга ээ, бирок эки элде тең мазмуну бирдей. Мисалы: казак тили «Бір кумалак бір карын майды шірітеді»; кыргыз тилинде; «Бир кумалак бир карын майды чиритет» "уйгур" макалына «Бир бекарчи миңни бекар килур»; өзбек тилинде: «Бир бекорчи мингни бекор килур»; англис тилинде: «The spoon of tar in the barrel of honey» макал туура келет.

«Бір кумалак бір карын майды шірітеді» – дегендин маңызы бир адамдын жаман жүрүм-туруму көптөргө зыян келтирет. «Бир бекарчи миңни бекар килур» накыл сөздүн котормосу – «Бір жалқау мыңды жалқау етеді». Эки тилдеги макалдын жалпы мааниси-бир нерсе көпчүлүккө терс таасирин тийгизет. Эң кызыгы, казак калкы негизги чарбалык иштерде колдонулган "кумалак", "курсак" деген сөздөрдү колдонуп, өз макалын калыптандырган. Ал эми уйгур жана өзбек элдери тынымсыз эмгектенип, тердегиси келгендиктен, лексикасындагы "жалкоо" деген сөз макалдын негизги сөзү болуп калды. Демек, бул макал-лакаптар да элдин кан тамыры. Сырткы түзүлүшү таптакыр өзүнчө, бирок мазмундуу. Бир түшүнүк, бир түшүнүк берет.

Ушул сыяктуу мисалдарды кыргыз жана казак тилдериндеги макал-лакаптарды салыштырып көрсөк болот: «Абышка өлсө, ат бошойт, кемпир өлсө, төр бошойт» – «Карт өлсө, ат босайды, кемпир өлсө, төр босайды»; «Сүзенек уйга кудай мүйүздөн айтпаган» – «Сүзеген сиырға кудай мүйіз бермеген».

Ошентип, жогоруда келтирилген "эмгек" тематикалык тобунун англис жана түрк тилдеринин паремиялогиялык бирдиктери бир тилдин чегинде бири-бири менен семантикалык жактан гана дал келбестен, башка тилдердин чегинде да семантикалык паремияларды кездештирүүгө болот. Элдер өнүгүүнүн ар кандай баскычтарында болуп, бир эле тил тобунан чыкпаса дагы, паремиялардын мааниси бири-бирине жакын экендигин байкоого болот. Казак эл: «Кім жұмыс етсе, сол тоқ», – десе, англисша: «Жеміс-жидек жегің келсе, ағаштың басына шығу керек». (that would eat the fruit must climb the tree) – деп паремиялар өзгөрөт.

Ар кандай элдердин паремиялары бирдей болгондуктан, өлкөлөр өнүгүүнүн бир баскычында эмес, алар коңшу/чектеш эмес мамлекеттер болгондуктан, алар бир эле тил тобунан келип чыккан/келип чыккан эмес, экономикалык, маданий жана саясий мамилелери бар/жок болгондуктан, бирок аларга гана мүнөздүү болгон элдердин бар экендиги жана өкүлчүлүктөрү үчүн, каймана маанидеги серияларды түзүүгө байланыштуу бир эле элдин аң-сезиминде. Элдердин этникалык, географиялык, маданий, дүйнө таанымдык өзгөчөлүктөрү калктын өзүнө гана мүнөздүү образдуу катарды түзөт. Жогорудагы паремиялардын мисалында, эгер сиз карды ток кармагыңыз келсе, анда ал эмгектен. Ошентип, ар бир элдин өзүнүн уникалдуу, туруктуу бай сөз байлыгы, өзүнүн жашоо өзгөчөлүктөрү жана өзүнүн образдуу катарлары бар: казак, кыргыз эли-ток, ток, той, тилсиз болуу, ооз менен ойноо, тиштөө, бычактоо, бекер ичүү, – дешет англиялыктар: мөмө-жемиш жеш, жаңгак жеш, бермет издөө сыяктуу фразаларды колдонот (се, се, се) жана анын каймана же образдуу катарлары башкача. Бул сөздөрдүн маанисинин логикалык формасы бири-бирин жокко чыгарат. Бардык фразалар бир эле нерсени

алардын презентациясынын чегинде гана билдирерин байкоого болот. «... тилдер ар кандай жолдор менен өнүгүп, окшош формалар боюнча дал келүү тенденциясын табышкан ... жана ушул сыяктуу окшоштуктар дүйнөнүн эң алыскы бурчтарында да байкалат», – деп айтады Э. Сепир [13].

Жыйынтыктап айтканда, белгилүү бир жагдайлар макал-лакаптардын калыптанышына негиз болуп, ар бир элдин маданий салттарын, үрп-адаттарын, географиялык жашоо чөйрөсүн, диний ишенимдерин жана дүйнө таанымын, психологиясын билдирет. Түрк элдеринин, анын ичинде казак макал-лакаптарынын тематикалык окшоштуктары А.Кайдардын изи менен антропоцентризмди чагылдырган "эмгек" микротопу боюнча каралды. Эмгек, мекен, өлкө-эл, эл-бардык элдер үчүн жалпы, түбөлүктүү тема. Тема тилдеги макал-лакаптардын мисалдары менен изилденген.

Ар кандай элдердин паремияларында паремиялардын лексикасында универсалдуулук, универсалдуулук же универсалдуу жалпылык бар деп айтууга болот, анткени сөздөрдүн мааниси кайталанат. Тектеш эмес тилдердин паремиялогиялык бирдик фондунун окшоштугу генетикалык эмес, типологиялык деп эсептелет.

Ошентип, биз "тематикалык топтошууда түргө жана түскө байланыштуу макал-лакаптарды аныктадык: адамга жараша анын сырткы келбетин, психофизиологиялык өзгөчөлүктөрүн, адеп-ахлактык турпатын, жүрүм-турумун, ой жүгүртүү, сүйлөө жөндөмүн, туугандык мамилелерин, адамдардын өз ара мамилелерин, дене менен рухтун муктаждыктарын аныктоочу макал-лакаптар абдан көп. Ак жана кара накыл сөздөрдө түзмө-түз жана каймана мааниде кездешет. Айрым учурларда кайсы мааниде турарын айырмалоо кыйын". Ошондой эле эмгек жөнүндө макал-лакаптар көп экендигин белгилеп кетким келет [14, с.122].

Колдонулган адабияттар

1. Турекулов Н. Современный казахский фольклор. – Алма-Ата: Мектеп, 1982.
2. Preston Th. The Project Gutenberg EBook of Dictionary of English Proverbs and Proverbial Phrases. – URL: <https://www.gutenberg.org/files/39281/39281-h/39281-h.htm> Каралган күні: 20 қазан, 2024 жыл
3. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремииологии. – Москва: Главная редакция восточной литературы, изд-во «Наука», 1988, 233 с.
4. Дәуренбеков Ж. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Ана тілі, ЖШС, 2001, 192 б.
5. Даль В.И. Пословицы русского народа. – Москва: Художественная литература, 1989, 430 с.
6. Захарова М.А. Стратегия речевого использования образных фразеологизмов английского языка. – Москва, 1999, 205 с.
7. Martin H. Manser, The facts on file dictionary of Proverbs / II ed., Facts on file an imprint of Infobase Publishing, 2002, 378 p. – URL: <https://books.google.kz/books?id=fgaUQc8NbTYC&pg> / Каралган күні: 20 қазан, 2024 жыл
8. The Oxford Dictionary of Phrase and Fable/Originally published by Oxford University Press, 2006. – URL: <http://www.encyclopedia.com/humanities/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/eat/> Каралган күні: 20 қазан, 2024 жыл
9. Phrase and Idiom Dictionary, 2024. – URL: <https://writingexplained.org/idiom-dictionary/a-cat-in-gloves-catches-no-mice/> Каралган күні: 21 қазан, 2024 жыл.
10. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. – 5-е изд., испр. и доп. – Москва: Наука, 2002, 384 с.
11. Джуматаева А., Балташ П., Досов А. Кәсіптік білім берудің тарихы мен дамуы. Оқу құралы. – Павлодар: ПМПИ, 2012, 89 б.
12. Динаева Б.Б., Сапина С.М. Түркі халықтарының паремияларындағы ортақ ойлау жүйесінің көрінісі // «Профессор Ә. Құрышжанұлы және түркі дүниесі: Тіл. Тарих. Руханият» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы, 27 қараша, 2015 ж., 345 б.
13. Sapir E. Language. An introduction to the Study of Speech, 1934, 221 p. – URL:

<http://www.gutenberg.org/files/12629/12629-h/12629-h.htm> Қаралған күні: 21 қазан, 2024 жыл.

14. Алиева С.А., Калкабаева Г.У., Шынтаева Л.А. Семантика вида и цвета в антропоцентрических пословицах и поговорках // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына, 2024, №1 (117).